

*...Борітеся! Поборете!
Вам Бог помагає.
За вас правда, за вас слава
І воля святая.*

Т. Шевченко

*Невже тобі на таблицях залізних
Записано в сусідів бути гноєм,
Тяглом у поїздах їх бистропроїзних?
.....
...Нам пора уже для України жити...*

І. Франко

*Соромтесь нас, бо ми раби,
Встидайтесь нас, онуки,
Бо ми жили не з боротьби,
А з підлої принуки.*

Д. Павличко

*Без милой вольности и славы
Склоняли долго мы главы
Под покровительством Варшавы,
Под самовластием Москвы.
Но независимой державой
Украине быть уже пора...*

А. Пушкін

Передмова

Розпочали ми, як бачимо, з поезії найвищого “штилю”. Для декого, можливо, найсуворіших наших пошановувачів або опонентів, таким цитуванням автор захопився аж занадто. Звичайно, з цим можна погодитися. Це – з одного боку. Хоч будь-яке явище, подія, факт в історії надзвичайно багатогранні чи багатобокі. Бо, з другого боку, автор підручника вважав своїм обов’язком устами, впливовою поезією окремих українських і російських національних пророків стосовно нашої історії та її перспектив підкреслити головну домінанту, складову, основну серцевину історичної творчості переважної більшості як взагалі українських істориків і краєзнавців минулого, так і наших найближчих земляків. Бо без реалізації цих державни-

цьких⁴ ідеалів і традицій український народ не може мати майбутнього, своєї справжньої, наукової, тобто правдивої, об'єктивно написаної історії. Сьогодні тим більше це – аксіома, лише заради якої варто жити, боротися, трудитися, як це заведено й в усьому світі.

Водночас маємо за потребу дуже лаконічно, як це дозволяє стилій обсяг підручника, хоча б доторкнутися до основних граней проблеми з кількох десятків спеціальних історичних дисциплін: **біографістика, просопографія**¹. І вдаємося до цього цілком не випадково. Адже ж ніхто не зможе не декларативно, а вмотивовано заперечити, що, на відміну від усього світу, ні колись радянські, ні тепер українські та й російські історики чомусь наразі мовчать щодо **просопографії**. Виходячи з такого стану, прагнемо краще фахово озброїти майбутніх істориків, етнологів, політологів та інших гуманітаріїв, хоча б для початку шляхом постановки проблеми, вдавшись до короткого аналізу її окремих теоретично-методологічних засад.

Так уже повелося з давніх-давен, що історична наука завжди віддавала належне місце висвітленню історичних особистостей. Однак в останнє десятиріччя в українській історіографії намітилася особливо чітка практика репрезентувати визначну постать як в просторово-часовому вимірі, так і у сфері особистісно-індивідуального континіуму.

В цих умовах неабиякого значення набуває створення історичного портрету особистості і самого історика, в контексті загального розвитку регіону, з яким пов'язані її життя та діяльність, історична творчість.

Цілком зрозуміло, що останнє набуває особливого значення в зв'язку з сучасною проблематикою дослідження регіональної історії, що має не просто і не лише історичне чи етнокультурне, але й соціально-економічне і політико-правове підґрунтя.

Розвиток історичної науки, зокрема, історії України, на сучасному етапі характеризується пошуками дедалі нових та удосконаленням вже існуючих напрямків дослідження. **Біографістика** при цьому розглядається як окрема галузь історичної науки. Бо має своїм об'єктом особу в її різнобічних проявах і зв'язках із суспільством та в єдності її індивідуального і суспільного. Все це дозволяє сучасному досліднику не лише простежити роль і місце історика, як і взагалі будь-якої особистості в історії, але й розкрити її індивідуальність, реконструювати її внутрішню духовну будову.

Отож, сучасна історична наука відводить особливо важливе⁵ місце створенню біографічних портретів взагалі, визначних істориків – зокрема. Цим, зокрема, і пояснюється те, що тепер особливого значення набувають методи створення **колективних біографій (просопографія)**. Кожна особистість тут виступає як вмістилище соціально-культурної системи свого часу.

Біографічний опис – це прагнення осмислити і визначити феномен особистісної індивідуальності. Проте звільнення останнім часом історичної науки від старих стереотипів і догм, нашарувань ідеологічної заангажованості дозволяє нині відтворювати і показувати в сьогоденній біографістиці: існування особистості в потоці історичної доби, її життя, події, його зміст, діяльність чи творчість; сприйняття та оцінку індивідуальної особистості в соціумі, культурі, уявлення про її значимість і масштабність; різноманітність форм опису і розуміння особистісної індивідуальності в міжособистісних відносинах, в діяльності в певній галузі; осягнення конкретного індивідуального буття, тобто в унікальності його діяльності і творчості, а то й знаках долі.

Останнім часом історики-дослідники все частіше вдаються до створення колективних біографій, серед них – і істориків, а зрідка просопографічного портрету цілого роду, наприклад, одна з перших розвідок такого штибу миколаївської історички Т.В. Березовської про рід Аркасів та його просопографічний портрет на історичному тлі доби.

У цьому підручнику автор починає свою розповідь про визначних миколаївських істориків минулого з чотирьох представників роду Аркасів, які своїми історичними дослідженнями вийшли далеко за регіональні рамки, здобули загальне визнання як видатні українські історики. У цьому випадку ми також вдалися до хоча б часткової **просопографії**, що в перекладі з грецької мови, повторимося, **означає опис персоні**. Деякі сучасні словники доповнюють це поняття як зібрання колективних біографій і навіть як метод їх створення. Отже, **просопографія** (за Березовською, наприклад) – **це метод дослідження колективних біографій, який кожна особу, що потрапила в поле зору наукової зацікавленості дослідника, розглядає як особистість та як індивідуальність**. Він дозволяє навіть за відсутності достатньої кількості документального та іншого матеріалу реконструювати, наприклад, шляхом історичного занурення, особистість в її громадському, суспільному і приватному житті, відтворивши духовний космос індивіда. До того ж просопографічні методи при створенні історичного роду мають універсальний характер. Хоч коли мова йде про просопографічний

портрет роду Аркасів, то ця робота має суттєві особливості: в поле уваги дослідника попадають не всі представники, а лише окремі, які залишили помітний слід в історії країни, зробили цей рід знаменитим. Про інших його представників подаються стислі біографічні відомості.

Головна наша увага зосереджена в нашому випадку на видатних Аркасах-істориках.

Своєрідність просопографічного портрету їх роду полягає і в тому, що Аркаси, прибувши з Греції на Південь України, оселилися в місті Миколаєві, назва якого тісно пов'язана з іменем Святого Миколая – покровителя моряків і мореплавства². Своїм родинним святом вони також обрали Святого Миколая. Одного з народжених хлопчиків на новій батьківщині назвали Миколою, що в перекладі з грецької мови означає “переможець народів”. У кожному наступному поколінні одному з хлопчиків обов'язково давали ім'я Миколи. Це згодом стало родинною традицією.

Прикметно, що водночас сталося так, що Аркаси саме з цим іменем ставали продовжувачами роду, одночасно – визначними особистостями, які залишили помітний слід як в культурному, так і історичному розвитку України.

Так і в нашому просопографічному списку з'явилося одразу три Миколи і Захар, які діяли в одній історичній площині. Це – Захарій Андрійович Аркас (1793-1866) – український археолог, історик, перший історик Чорноморського флоту, генерал-лейтенант, народжений ще в Греції, його молодший брат Микола Андрійович Аркас (1816-1881) – перший історик Російського військово-морського флоту, адмірал, генерал-ад'ютант, головний командир Чорноморського флоту і портів, військовий губернатор міста Миколаєва, його син Микола Миколайович Аркас (1853-1909) – історик, композитор, засновник Миколаївської “Просвіти”, усиновлений онук історика Микола Миколайович Аркас (1898-1983) – історик, доктор філософії, учасник українського національного руху, в радянські роки проживав в еміграції. У знаменитого історика, композитора і громадського діяча був також рідний син Микола Миколайович Аркас (1880 -1938) – учасник визвольних змагань українського народу в 1917- 1920 рр., полковник армії УНР, потім – УГА ЗУНРу, театральний діяч, режисер, за радянської влади був в еміграції, похований у м. Хусті (Закарпаття). Для радянської влади, зрозуміло, не існував.

Така “насиченість” цього роду Миколами в минулому нерідко, навіть в наукових і довідкових виданнях, призводила до певної плутани-

ни і непорозумінь. А ще ж і усиновлений онук, теж Микола, коли деякі автори упускали перше і вважали його сином. Виходило, що Микола Миколайович Аркас мав двох синів Микол. Навіть деякі енциклопедії спершу так і стверджували.

Ще за життя історика і композитора в побуті і навіть в документах Миколаївської “Просвіти”, зокрема, щоб краще розрізнити Аркасів, Миколу Миколайовича стали називати Аркасом-першим, його сина – Миколу Миколайовича – Аркасом-другим, а усиновленого онука Миколу Миколайовича Аркаса в еміграції у багатьох випадках нарекли Аркасом-третім, іноді – Аркасом-молодшим.³

Для прикладу наведемо такий промовистий факт. У надрукованому звіті Миколаївської “Просвіти” за 1908 р. читаємо: “Протягом 1908 року на користь “Просвіти” зроблені такі пожертви: грішми: М.М. Аркас 1-й. Різними речами: О.І. Аркас (дружина. – В.Ш.), М.М. Аркас 1-й, М.М. Аркас 2-й”⁴

Ось із розповіді про цих визначних українських істориків – Захара і трьох Микол Аркасів і розпочинається мова в цьому навчальному підручнику.

А потім подамо розповідь ще про одного флотського історика з Миколаєва – Михайла Павловича Манганарі (1804-1887), походив із Євпаторії, був він з грецькими коріннями.

Помітний слід в історії нашого краю і України залишив Григорій Миколайович Ге (1830-1911) – історик-краєзнавець, письменник, прозаїк, публіцист, культурний діяч, драматург. З 1879 р. жив і творив у Миколаєві. Розповімо також про Михайла Михайловича Кир’якова (1810-1839) – українського історика й агронома.

Приділимо належну увагу і таким визначним українським історикам, докторам історичних наук, професорам, як академік Михайло Єлисейович Слабченко (1882-1952), Ілля Львович Борщак (1892-1953), Василь Михайлович Фідровський (1882-1937), В’ячеслав Ілліч Стрельський (1910-1983).

Окремо докладно розповімо про славу і гордість усієї України, історика, археолога, скіфолога, поета, письменника, автора знахідки – знаменитої Скіфської пекторалі, справжнього співця “Кароокої Скіфії” (тобто України) – Бориса Миколайовича Мозолєвського (1936-1993).

Пропонуємо тобі, шановний читачу, наші стислі за обсягом розповіді про 14 миколаївців – визначних істориків України та 5-х істориків-краєзнавців. Мабуть, не в кожному регіоні держави такою потужною є їх сила і слава. Ми прагнули розповісти про миколаївських істориків

минулих часів, які здобули всеукраїнське визнання, так чи інакше були причетні до Миколаївського краю, хоч іноді змушені були творити далеко за його межами, а то й за кордоном. Про зовсім донедавна замовчуваних або забутих автор прагнув розповісти докладніше. Зрозуміло, що це перша спроба написання такого матеріалу, немало ще треба вяснити, уточнювати, переосмислювати тощо. Вони, наші історики і краєзнавці, не тільки багато прислужилися до вивчення історії рідного краю, України, але й чимало зробили для популяризації історичних знань, збагачення і розвитку історичної пам'яті своїх земляків, залишили величезну, невмирущу і нестаріючу, вічну і молоду історичну спадщину. Усіма своїми діями, науковими здобутками не тільки прославили нашу Вітчизну – Україну, але й обезсмертили власні імена.

Про все це їхні сучасні нащадки і продовжувачі усіх історичних справ і надбань минулих поколінь мусять добре знати, пам'ятати, всіляко оберігати і високо поцінювати. Пам'ятати, що все минуле потрібне нам заради майбутнього. Отож, поведемо мову про минуле, його істориків заради майбутнього, в ім'я підготовки і виховання на минулій спадщині нових істориків-дослідників, активних популяризаторів історичних знань, невтомних борців-патріотів своєї землі, свого люду, своєї держави.

Вважаємо, що буде дуже доречно довести до більш-менш ширшого загалу не тільки істориків, що на початку 2004 р. світ побачила нова обширна за формою і багата за своїм змістом книга „Провідники духовності в Україні”, у якій подано фрагменти про 620 таких провідників. Прикметно, що перша презентація цієї важливої і вкрай потрібної книги відбулася... в Миколаєві у березні 2004 р. в Миколаївському державному гуманітарному університеті ім. П. Могили комплексу “Києво-Могилянська академія”. Чому це сталося саме в Миколаєві? Бо переважна більшість авторів книги – миколаївські науковці.

Ми ж тільки підкреслимо, що до числа таких провідників духовності в Україні, про яких вміщено фрагменти в книзі, увійшло 10 миколаївських істориків з 14 (три Аркаси, Г.М. Ге, М.М. Кир'яков, М.Є. Слабченко, В.М. Фідровський, В.І. Стрельський, І.Л. Борщак, Б.М. Мозолевський) і 2 з 5-ти краєзнавців (Ф. Камінський, М.Д. Лагута).⁵

Підручник складається з передмови, 14 фрагментів про конкретних миколаївців – визначних істориків і п'ять розповідей про п'ятьох краєзнавців минулого, до переважної більшості з них подані фото-

світлина, для поглибленого вивчення додано рекомендовану літературу, переважно монографії та колективні книги, енциклопедії і словники, краєзнавчі розвідки сучасних миколаївських дослідників-фахівців.

Навчальний підручник завершується короткою післямовою, окремими новітніми статистичними даними, що дають деяку уяву про стан і перспективи розвитку сьогочасної історичної освіти і науки на Миколаївщині. Також нами подано додатки.

Автор щиро вдячний за допомогу працівникам МННІ ОНУ імені І.І. Мечникова Ганні Поповій та Юлії Плетньовій, головному спеціалістові Державного архіву Миколаївської області Ользі Анатоліївні Толмачовій, працівникам відділу краєзнавства та бібліографії Миколаївської обласної державної універсальної наукової бібліотеки імені О. Гмирьова Вірі Миколаївні Жевнер, Жанні Петрівні Коротченко, Ніні Петрівні Поліводі, Аллі Миколаївні Шевченко, усім, хто так чи інакше сприяв виходу з друку цього навчального підручника.

¹ Просопографія – в буквальному перекладі з грецької мови означає “опис персони”.

² Серед багатьох відомих людей Українського Півдня бачимо чимало особистостей грецького походження. І це не випадково, бо було пов’язано з “грецьким проектом” Катерини II, тому нерідко чимало греків мали особливу підтримку в неї, оточення та її спадкоємців. У таких сприятливих умовах чимало з них багато зробили для нашого народу, суспільства в цілому.

³ До цього часу на Миколаївщині, навіть серед окремих аркасознавців, ходять чутки, що Аркас-третій під час німецько-румунської окупації ніби-то побував у нашому краї. Однак достовірні, документальні свідчення про це наразі відсутні.

⁴ Справоздання українського Товариства “Просвіта” у Миколаєві. На 1 січня 1909 р. – Николаев, 1909. – С. 5. (М.М. Аркас 2-й – це син Миколи Миколайовича, теж Микола Миколайович).

⁵ Див. докладніше: Провідники духовності в Україні / За редакцією доктора історичних наук, професора, академіка, віце-президента НАН України І.Ф. Курака. – К.: Вища школа, 2003. – 784 с.; Наклад – 5000 примірників.